

ISTORIOGRAFIA CETĂȚII ORADEA

de

Doru Marta

Cu un bogat patrimoniu arhitectonic, romanic, gotic și renescentist*, cetatea orădeană a reprezentat, timp de aproape șase secole, un edificiu de referință în economia strategică a regatului maghiar și, mai târziu, a principatului transilvănean.

Bogat centru episcopal catolic, cetatea a fost martora începuturilor urbei de pe malurile Crișului Repede, a evoluției acesteia pe domeniul capitular îndeosebi, dar și pe cel al episcopiei, al radicalelor transformări politice și religioase dintre mijlocul secolelor al XVI-lea și al XVII-lea.

Firesc, cetatea orădeană a fost de multe ori obiectul investigației istorice și arheologice dar, lucru surprinzător, puține dintre aceste contribuții depășesc discursul postpozitivist al sfârșitului secolului al XIX-lea, sau tonul oarecum emfatic, prilejuit de vreo aniversare a unui întemeietor, asediu sau “eliberare” de sub diverse ocupații. Dacă, în cazurile amintite, lucrurile sunt oarecum scuzabile, ignorarea aproape totală, timp de câteva decenii, a cetății orădene, de către istoriografia românească, în primul rând, nu mai are nici un argument.

O exhaustivă bibliografie închinată fortificațiilor medievale și premoderne din Transilvania și Banat, notează pentru cetatea orădeană o sumă de 53 de contribuții, apărute într-un interval de peste un secol¹. Analiza acestei producții istoriografice, conduce la o extrem de interesantă “grupare” a primelor abordări în jurul unor canonici orădeni, personalități cu solide studii de arhivistică și istorie de factură pozitivistă, care au încercat să includă și cetatea orădeană în mai vastele lor preocupări, legate în principal de evoluția episcopiei catolice locale.

Canonicul orădean Bunyitay Vincze ne-a lăsat, cu siguranță, lucrarea clasică vis-a-vis de istoria episcopiei catolice orădene². Bazat pe o vastă investigație arhivistică, autorul, în ciuda unor interpretări forțate, uneori partizane, este primul care oferă un excelent punct de plecare în studiul evoluției arealului orădean, cu referiri documentare precise, majoritatea confirmate de cercetările ulterioare, despre

*Contribuția noastră limitându-se la secolele XI – XVII nu include patrimoniul arhitectonic baroc, datorat perioadei ulterioare cuceririi austriece din anul 1692.

¹ A. A. Rusu, *Bibliografia fortificațiilor medievale și premoderne din Transilvania și Banat*, Reșița, 1996, p. 145 – 146.

² Bunyitay V., *A váradi püspökség története alapításától a jelenkorig*, I – III, Nagyvárad, 1883 – 1884.

apariția orașului, a episcopiei și a cetății, precum și despre primele lor secole de evoluție. Alături de analiza migăloasă, făcută tuturor localităților cu parohii catolice de pe domeniul episcopal orădean, cea a Oradiei și, implicit, a cetății de aici, ocupă un loc privilegiat³. Putem afirma că masiva contribuție a canonicului orădean a însemnat pasul inițial, la care, mai apoi, s-au raportat toți cei care s-au aplecat asupra studiului realităților medievale locale.

Preocupat și de săpăturile arheologice, care s-au desfășurat aproape concomitent cu publicarea lucrării amintite, Bunyitay dedică alte două lucrări realităților medievale orădene care au directă legătură cu evoluția ansamblului local, în două momente diferite ale existenței sale: prima, referitoare la Statutele Capitlului orădean, redactate în anul 1374 sub păstorirea episcopului Dominic Bebek, de către canonicul lector Emeric⁴, a doua, legată de aniversarea a două secole de la “eliberarea” orașului de sub ocupația turcească, prin cucerirea cetății de către austrieci în anul 1692⁵.

O a doua contribuție importantă la istoria cetății de pe malurile Crișului Repede aparține de data aceasta unui militar, căpitanul Scholtz Béla⁶. Provenit probabil dintr-o familie austriacă cu tradiții militare, căpitanul Scholtz a alcătuit, în fapt, o îmbinare, parțial veridică, între istoria cetății orădene și cea a instituțiilor protejate de către aceasta, îndeosebi episcopia, cu observații atente asupra cetății bastionare, atunci, la începutul secolului XX aflată, cu siguranță, într-o stare de conservare mult mai bună. Alături de unele confuzii, legate de presupusa mutarea de la Biharea la Oradea a episcopiei catolice în timpul domniei regelui Ladislav I,⁷ lucrarea cuprinde interesante constatări, legate în principal de fazele construirii cetății bastionare, a porții principale de acces⁸, a înălțimii zidurilor curtinelor sau a semnelor de meșteri de pe blocurile din piatră care protejau pe alocuri vârfurile bastioanelor⁹. Studiind și arhivele Ministerului de Război de la Viena, a oferit prețioase informații despre câteva stampe necunoscute contemporanilor săi.

Între apariția acestor două importante studii, scrisul istoric dedicat evului mediu orădean, cu precădere cel legat de cetate, a marcat, de asemenea contribuții semnificative. În primul rând se cuvine amintită personalitatea căpitanului Gyalóky

³ *Ibidem*, II, p. 96 – 107; 235 – 236.

⁴ *Idem*, *A varádi káptalan legrégibb státutumai*, Nagyvárad, 1886, *passim*.

⁵ *Idem*, *Nagyvárad a török foglálás korában*, Budapest, 1892, *passim*.

⁶ Scholtz B., *Nagy – Várad várának története*, Nagyvárad, 1907. (cu o versiune aproape identică și în limba germană publicată de asemenea la Oradea în același an, 1907, autorul semnând însă Adalbert Scholtz).

⁷ *Ibidem*, p. 15.

⁸ *Ibidem*, p. 94.

⁹ *Ibidem*, p. 128 – 130.

Jenő, în fapt un foarte bun istoric, având și înclinații spre arheologie, autorul câtorva studii importante despre cetatea orădeană, care consemnează rapoarte de săpături arheologice, studii de istorie generală despre fortificație, precum și asupra unor momente de referință din evoluția sa, asemeni asediului din anul 1692. De asemenea, este analizată palanca ce proteja orașul, numărul ideal al apărătorilor acestuia în cazul unui asediu, circa 6400 – 6500, niciodată atins, precum și amplasarea diferitelor cartiere din preajma fortificației¹⁰.

Cu siguranță, cea mai importantă dintre contribuțiile sale se referă la continuarea cercetărilor arheologice în cetate, în anii 1911 - 1912, la două decenii după prima campanie. Dacă în cazul primelor săpături, organizate cu finanțarea Direcției Monumentelor Istorice de la Budapesta și aflate sub îndrumarea canonicului istoric Rómer Flóris s-a apelat la câțiva militari și arhitecți improvizați în arheologi, Gyalóky avea cel puțin avantajul posesiei unor planuri și schițe ale catedralei din interiorul vechii cetăți medievale.

Raportul de săpătură publicat de Rómer Flóris, indica mai ales principalele momente în desfășurarea șantierului. Începute la 14 septembrie 1881, după demolarea unor clădiri și descoperirea unor ancadrame gotice, săpăturile au constat într-o primă secțiune având dimensiunile de 19 x 2 m, paralelă cu colțul vestic al curții palatului princiar. A fost localizată, în opinia lui Flóris, capela Sf. Fecioare Maria, în fapt prima construcție religioasă ridicată de regele Ladislau I la Oradea¹¹. Au fost cercetate, de asemenea, porțiuni din turnul adosat laturii de nord a catedralei gotice, precum și fundațiile portalului de intrare și ale turnului de sud-vest al monumentului amintit. Pe planul secțiunii, realizat de arhitectul Steinhausz Laszlo, se distinge structura zidăriei portalului: bolovani de piatră nefasonată în fundație și pietre fasonate în elevație.

Cercetările din anii următori, 1882 - 1883, au dus în final la dezvelirea, în mare parte, a zonei mediane din nava catedralei episcopale. Între reușitele campaniei se numără și identificarea lespezilor de mormânt ale episcopilor orădeni Andreea Scolari, mort la 1426, cu inscripția păstrată fragmentar¹² și Sigismund Thurzó, mort la 1512¹³. Materialul arheologic recoltat a fost destul de bogat: 26 de fragmente de halebarde și ghiulele, sticlă, cahle smălțuite în verde, schelete, pipe având ștampile cu text turcesc, ace de păr din os, ancadrame gotice etc¹⁴, astăzi în mare parte pierdute.

¹⁰ Gyalóky J., *Nagyvárad 1692 – ban*, în *A biharvármegye és nagyváradi régészet és történelmi egyelet*, Nagyvárad, 1903 – 1909, p. 32 – 33.

¹¹ Romér F., *Előzetes jelentés a nagyváradi várban 1883 – ban folytatott ásatásról*, în *Arch. Ért.ú.f.*, III, 1883, p. XVI.

¹² *Ibidem*, p. XXII.

¹³ *Ibidem*, p. XXIV.

¹⁴ *Ibidem*, p. XXI.

Arheologul Henszlmann Imre publică și el un studiu legat de părțile din catedrala episcopală descoperite în curtea palatului princiar. Astfel, se apreciază că în toamna anului 1881 au fost dezvelite fundațiile fațadei catedralei, cu portalul și părți din turnurile aferente, găsite la o adâncime de 2,60 m¹⁵. Astfel a fost cercetat zidul de sud și colțul de sud-vest al turnului aferent, alături de ruinele turnului de nord. Lățimea fațadei atinge dimensiunea de 22,5 m iar lungimea totală a catedralei a fost apreciată ca fiind de trei ori mai mare, adică 67,5 m¹⁶.

Prezent pe șantierul arheologic, arhitectul Steinhausz Lászlo elaborează un plan al catedralei, pe baza rezultatelor cercetărilor arheologice și a informațiilor documentare. Publicat ulterior, planul înfățișează succesiunea capelei Sf. Fecioare Maria cu cea a catedralei cu două turnuri laterale aflate la îmbinarea navei cu absida pentagonală a altarului¹⁷. Se cuvine menționat aici rolul important pe care recent înființata Societate de Arheologie și Istorie a comitatului Bihor l-a avut în demararea cercetărilor arheologice, în organizarea primului muzeu orădean și în publicarea câtorva anuare, prilej de a stimula erudiții locali și nu numai, vis-a-vis și de realitățile medievale orădene¹⁸.

După două decenii, Gyalókey Jenő, reia cercetările arheologice în cetate, beneficiind și de sprijinul unui alt canonic-istoric, Karácsonyi János. În studiul publicat în anul 1913, Gyalókey menționează că cercetările începute în octombrie 1911 aveau următorul scop: stabilirea locului de închidere spre est al catedralei episcopale, posibila existență a unei capele adiacente, stabilirea numărului de turnuri și cercetarea eventualelor morminte regale din catedrală. Ca o eroare majoră a cercetărilor din anii 1881 - 1883, se amintește faptul că în ciuda dezvelirii unor părți ale catedralei, prin cercetarea spațiilor din estul și vestul curții palatului princiar, mijlocul acesteia a rămas necercetat. O altă critică adusă vechilor săpături arheologice era legată de ignorarea completă a materialului arheologic aflat în primele nivele din secțiunile trasate¹⁹.

În estul navei sudice a catedralei a fost descoperit un mormânt distrus de incendiu. Pavat cu cărămidă și acoperit cu o boltă din același material, mormântul

¹⁵ Henszlmann I., *Jelentés a nagyváradí fölfedezéséről*, în *Arch. Ért.ú.f.*, I, 1881, p. XXIX.

¹⁶ *Ibidem*, p. XXIX – XXX.

¹⁷ Balogh Jolán, *Varadinum. Várad Vára*, I, Budapest, 1982, fig. 9.

¹⁸ Informații complete despre activitatea Societății : I. Ordentlich, *Un secol de activitate expozițională a secției de istorie a muzeului orădean*, în *Centenar muzeal orădean*, Oradea, 1972, p. 65 – 68; în același volum N. Chidioșan, *Istoricul cercetărilor arheologice ale muzeului orădean*, p. 101 – 105.

¹⁹ Gyalókey J., *A nagyváradí várban 1911 – 12 – ik évben folyt ásátások eredménye*, în *Biharvárad*, I, 1913, p. 46.

conținea un schelet orientat est-vest, parțial calcinat prin arderea sicriului. Pe mâna dreaptă a fost descoperit un inel din aur cu piatră de granit roșu încrustată, nasturi din cupru topiți de căldura incendiului, precum și fire din aur de la veșminte. Lângă schelet a fost găsită o cruce din os și o aplică de carte realizată în manieră gotică²⁰. Cercetările au culminat cu descoperirea presupusului mormânt al reginei Beatrix, fiica regelui Henric al VII-lea și soră cu regele ceh Jan. Măritată în noiembrie 1318, la 14 ani, cu regele Carol Robert de Anjou, regina a murit în anul următor, la prima naștere, fiind înmormântată în catedrala episcopală orădeană²¹. Făcând o paralelă cu descoperirea presupusului mormânt al reginei Maria de Anjou, soția regelui Sigismund de Luxemburg, de către garnizoana austriacă în anul 1755, și comparând scara schișelor făcute cu acel prilej de către generalul Charles de Camon Marquis de Ville, Gyalókey constată o neconcordanță: curtea palatului princiar era desenată la scara 1: 840, iar fântâna din centrul acesteia la doar 1: 420. El susține, pe baza acestor constatări, că de fapt, mormintele celor două regine au fost alăturate²². Ipoteze ulterioare, au propus, pentru mormântul descoperit de către garnizoana austriacă în 1755, ca fiind păstrătorul rămășițelor pământești ale regelui Sigismund de Luxemburg, mort la 1437 și înhumat tot la Oradea.

Gyalókey revine peste câteva decenii²³ cu două studii generale consacrate cetății, analizând de asemenea și mai vechile rezultate cunoscute. Primul cuprinde o scurtă trecere în revistă a istoriei fortificației. Susținând construirea acesteia în vremea lui Ladislau I autorul precizează că basilica ridicată la sfârșitul secolului al XI-lea era trinavată, fiind zidită în piatră, în stil romanic, contrazicând astfel tocmai planul alcătuit de arhitectul Fóerk Ernő²⁴, realitate care, se pare, nu corespundea cu realitatea. Autorul apreciază perimetrul cetății medievale la 550 – 600 m, cu șapte unghiuri neregulate. Articolul analizează, pe baza stampelor lui Cesare Porta și Georg Houfnagel, vechea fortificație circulară din piatră, catedrala din interior, precum și palatul episcopal. Cu anul 1569, socotit ca debut al construcției cetății bastionare, a început “epoca modernă” a cetății orădene²⁵.

Într-un al doilea studiu, în fapt unul din cele mai importante contribuții ale sale, Gyalókey reia, practic, unele preocupări mai vechi, abordând însă exhaustiv evoluția cetății orădene, publicând și câteva planuri, inclusiv cel al unei propuneri de reconstituire a fazelor bisericii din interiorul cetății, astăzi puțin acceptate de

²⁰ *Ibidem*, p. 59.

²¹ *Idem*, *Beatrix királyné sirjáról*, în *Arch. Ért.ú.f.*, XXXII, 1912, nr. 1, p. 88.

²² Ulterior se va emite o nouă ipoteză potrivit căreia mormântul reginei Maria a fost în realitate cel al soțului ei, regele Sigismund de Luxemburg, mort la 1437.

²³ *Idem*, *Nagyvárad középkori vára*, în *Akad. Ért.*, 43, nr. 453, 1933, p. 84.

²⁴ Cf. Balogh Jolán, *op. cit.*, I, fig. 10, 11.

²⁵ Gyalókey J., *op. cit.*, p. 86.

specialiști. Un bun câștigat este fermitatea autorului în a elimina “tradiția”, perpetuată practic de la Bunyitay Vincze, potrivit căreia, încă înaintea invaziei tătare din anul 1241, cetatea ar fi avut curtile construite exclusiv din piatră, doar turnurile având suprastructura din lemn²⁶, sesizând totuși foarte corect funcționarea pe post de incintă a zidului exterior al palatului episcopal, cel puțin pentru secolul al XV-lea²⁷. Finalul studiului trece în revistă bastioanele noii cetăți, cu dimensiunile și unghiurile de vârf ale fiecăruia²⁸.

Deși publicate la interval de două decenii, alte trei studii ale lui Gyalókey merită amintite. În primul polemizează cu Bunyitay Vincze vis-a-vis de amplasarea statuilor regale din incinta cetății; dacă Bunyitay susținea că statuile regilor canonizați, Ștefan I, Ladislau I, și Emeric, precum și statuia ecvestră a regelui Ladislau I au fost amplasate în dreapta porții principale, între catedrală și palatul episcopal²⁹, Gyalókey, analizând cronică lui Ortelius, precum și stampla lui Houfnagel, susține că statuile au fost situate în arealul dinaintea fațadei catedralei. Statuile au fost amplasate pe o distanță de circa 40 m, ele având menirea de a “apăra” și “ocroti” cetatea. Busturile precum și statuia ecvestră a regelui Ladislau I au fost realizate de frații Martin și Gheorghe din Cluj, ultima fiind dezvelită la 20 mai 1390. Comanda statuilor a fost dată de episcopii Demetrius și Ioan Zudor. În cazul statuii ecvestre, regele sanctificat ținea în mână o bardă, iar fața ansamblului era îndreptată spre fațada catedralei, calul stând în contrapost³⁰.

La comemorarea a 250 de ani de la ocuparea cetății de către turci, istoricul orădean publică un studiu, unde analizează, în mod critic, mai vechile contribuții legate de acest subiect. Întrucât articolul elaborat de Bunyitay Vincze a fost analizat anterior³¹, alte două lucrări, ale lui Deák Fárkas³² și Tóth Szabó Pál³³, sunt criticate în principal pentru lipsa unor planuri ale cetății și orașului, incluzând dealurile înconjurătoare, precum și lipsa unei schițe a asediului. Importanța acordată de Gyalókey cadrului geografic este firească, în principal datorită prezenței șanțului cu apă care proteja cetatea, cu un rol defensiv excepțional, respectiv progreselor

²⁶ *Idem A váradi vár*, în *Hadtört. Közl*, XLIII, 1942, p. 68.

²⁷ *Ibidem*, p. 69.

²⁸ *Ibidem*, p. 82 – 83.

²⁹ *Idem, A nagyváradi királyszobrok helyéről*, în *Arch. Ért.ú.f.*, XXXII, 1912, nr. 3, p. 266.

³⁰ *Ibidem*, p. 268.

³¹ Vezi supra nota nr. 5.

³² Deák F., *Nagyvárad elvesztése 1660 – ban*, în *Értekezések a történelmi tudományok köréből*, VII, 1878, nr. 1, p. 42.

³³ Tóth Sz., *Nagyvárad az erdélyi fejedelmek és a török uralom korában*, în *A jászóvári prémontrei kanonokrend nagyváradi főgymnasiumának értesítője az 1903 – 1904 iskolai évről*, Nagyvárad, 1904, p. 3 – 132.

artileriei de asediu ce putea fi amplasată pe dealurile din apropiere, cu un rol ofensiv la fel de important³⁴. Susținând că atacul otoman a fost o surpriză, autorul trece pe scurt în revistă evoluția cetății medievale și a celei bastionare.

Subliniază, de asemenea, apropierea primejdioasă de cetate a Dealurilor Sf. Petru și Sf. Ștefan (Dealurile Viilor în prezent) aflate la o distanță de numai 800 - 900 m, dar fiind cu 60 - 70 m mai înalte decât amplasamentul cetății, loc care oferea o excelentă poziție pentru instalarea artileriei de asediu. Alături de această deficiență autorul mai identifică încă patru: apropierea orașului de cetate, ruinele caselor oferind acoperire pentru înaintarea atacatorilor în cazul unui asediu, construirea haotică a unor ansambluri interioare ale cetății de către principele Gheorghe Rákóczy I, lățirea excesivă a șanțului de apărare în detrimentul scăderii masive a adâncimii acestuia și nu în ultimul rând, înălțimea palatului princiar care depășea zidurile incintei, expunându-i astfel acoperișul mai ușor loviturilor artileriei și săgeților cu vârf incendiar. Lipsa unor sisteme de protecție între incintă și palat, permitea atacatorilor, în cazul unui asalt victorios peste zidurile exterioare sau bastioane, o rapidă cucerire a întregii cetăți³⁵. În apropierea fortificației, în zona "Târgului de Vineri", arealul era insuficient protejat, existând doar o palancă.

Turcii, socotiți de autor la 50.000 de luptători, s-au organizat în trei tabere începând asediul în ziua de 14 iulie 1660: în zona cartierului Velența, sub comanda lui Ali-pașa; la vest de "Târgul de Vineri", în Olosig, la nord-vest de cetate, sub comanda lui Sejdi-pașa și pe valea pârâului Paris, aflat nu departe, spre nord de a doua tabără. Apărătorii cetății erau puțini, doar 900 de persoane, din care numai 200 - 300 de soldați profesioniști, dotați cu o artilerie de apărare insuficientă³⁶. Atacul principal s-a îndreptat spre bastioanele Roșu și Aurit. Data căderii cetății a fost 27 august 1660, după un asediu de 46 de zile³⁷.

Un alt studiu al lui Gyalókey, publicat în anul 1933, continuă, în fapt, preocupări mai vechi abordate și de alți autori, legate de principalele momente din istoria cetății orădene, asediile numărându-se, printre cele mai importante. În fapt studiul analizează un proiect întocmit imediat după cucerirea austriacă, și anume primul plan de reconstrucție al cetății elaborat de inginerul militar baron Ernst Friedrich von Borgsdorf³⁸. Soluțiile propuse pentru creșterea capacității defensive constau în amenajarea unor "șicane" în afara șanțului de protecție, cu două variante:

³⁴ Gyalókey J., *Nagyváradi ostroma 1660 – ban (két váulattol)*, în *Hadtört. Közl.*, XII, 1911, nr. 1, p. 32.

³⁵ *Ibidem*, p. 35.

³⁶ *Ibidem*, p. 39 – 40.

³⁷ *Ibidem*, p. 47.

³⁸ *Idem*, *A nagyváradi vár 1692 évi átalakítási terve (Báro Borgsdorf Ernő hadmérnöktszt terve)*, în *Mag. Kat. Szemle*, III, 1933, nr. 4, p. 211.

“glacis” sau diguri de protecție. Impunerea planurilor baronului von Borgsdorf s-a lovit de lipsa resurselor financiare, la care s-au adăugat și tulburările pricinuite de răscoala lui Francisc Rákóczi al II-lea³⁹.

Istoriografia pozitivistă a sfârșitului de secol XIX și început de secol XX s-a aplecat îndeosebi asupra unor momente de referință din istoria cetății orădene. Asemiile din 1556, 1598, 1660 și 1692 sunt astfel analizate în câteva studii, extrem de inegale ca valoare, aducând relativ puține informații noi legate de evenimentele tratate.

Tensiunile confesionale prilejuite de penetrarea curentului Reformei în Transilvania, s-au manifestat acut și în Oradea. Deși cu unele timide antecedente încă din deceniul cinci al secolului al XVI-lea, Reforma a avut puține șanse de reușită în timpul păstoririi energicului episcop orădean Martinuzzi. După asasinarea acestuia în castelul său din Vințu de Jos, venirea în oraș a lui Várkocs Tamás, aprig susținător al Reformei, încinge spiritele. Toate aceste frământări se suprapuneau peste conflictul dintre partizanii catolici ai împăratului Ferdinand de Habsburg și cei reformați ai tânărului principe Ioan Sigismund susținut intens de mama sa, Isabella Zápolya.

Studiul profesorului Kárfy Ödön se referă tocmai la acest moment. Istoricul publică scrisoarea trimisă de Pesthy Ferencz, din cetatea Ecséd la 23 august 1556, către Dieta din Pozsony (azi Bratislava), referitor la atacul taberei lui Várkocs Tamás aliat cu nobilimea din comitatele de peste Tisa asupra cetății orădene, controlată de oamenii împăratului Ferdinand de Habsburg. Orașul a fost ars iar peste 500 de localnici au fost masacrați. Deși lovită prin surprindere, cetatea rezistă, garnizoana având însă nevoie de un ajutor urgent⁴⁰. Atacurile vor fi încununuate de succes abia în anul următor, când armatele austriece și partizanii lor ardeleni vor fi definitiv înfrânți.

Un interesant articol, apărut în anul 1902, se ocupă de asediul din 1598 asupra cetății. Autorul, Zsák Adolf, valorifică o schiță elaborată de cronicarul Ortelius, descriind cetatea, atât cea exterioară (bastionară) cât și cea interioară (vechea cetate medievală circulară). Un element interesant este enumerarea puterii tunurilor din cetate acestea fiind de 3, 7, 10, 28, 30 și 35 de funți⁴¹, precum și aprecierile asupra populației orașului: 2200 - 2500 de case, 11.000 - 12.500 de locuitori, din care 2.000 de catolici, ceilalți fiind calvini⁴².

³⁹ *Ibidem*, p. 212 – 213.

⁴⁰ Kárfy Ö., *Nagyvárad 1556 – ik évi ostromához*, în *Hadtört. Közl.*, 12, 1911, nr. 4, p. 643 – 644.

⁴¹ Zsák A., *Várad az 1598 – ik évi ostroma idején*, în *A biharvármegye és nagyvárad i régészeti és történelmi egylet 1901 – 1902 – ik evkőnive*, Nagyvárad, 1902, p. 40 – 42.

⁴² *Ibidem*, p. 46.

Ultimului mare moment al expansiunii otomane îi cade victimă, printre primele, și cetatea Oradea. Venită pe fondul eșecului unei vaste răscoale antiotomane din sud-estul și centrul Europei⁴³, căderea Oradei sub stăpânirea turcească și cucerirea ei, după 32 de ani de pașalâc, de către oștile austriece, au reprezentat subiecte suficient de importante pentru a fi abordate de către istorici. Importanța cetății de pe malurile Crișului Repede rezultă și din faptul că, în opinia istoricilor, capitularea ei în fața turcilor a reprezentat o mare catastrofă pentru principat, fiind socotită, după Neudorffehérvár (azi Belgrad) și Buda, a treia mare pierdere a “Ungariei”⁴⁴. Documentul de capitulare, elaborat în opt puncte la 27 august 1660, a fost publicat în detaliu de către istoricul Koncz Iosef⁴⁵.

Ultimul eveniment istoric major din istoria cetății orădene a fost, cu siguranță, asediul austriac din anul 1692. În fapt, cele câteva studii care i-au fost dedicate au dezbătut, uneori polemic, îndeosebi data capitulării garnizoanei turcești. Autorii polemicii s-au folosit atât de calendarul mahomedan, cât și de informații provenite din arhivele vieneze. Primele, realizate pe baza datei de început a ramazanului, dau ziua de 3 iunie 1692 ca moment al capitulării⁴⁶. O altă dată propusă pentru acest eveniment a fost ziua de 5 iunie 1692, fiind aleasă pe baza documentelor descoperite în Arhiva Imperială din Viena și a “monedelor” (cu siguranță plachete) comemorative, emise pentru marcarea evenimentului⁴⁷. Oricum, se pare că predarea garnizoanei otomane a avut loc în data de 5 iunie 1692, iar ocuparea propriu-zisă a cetății în ziua următoare. În secolul trecut, o inscripție de pe poarta principală a fortificației indica ziua de 6 iunie 1692 ca dată a capitulării asediaților. Deși pare mai puțin importantă o diferență de două, trei zile vis-a-vis de data exactă a capitulării garnizoanei turcești, istoricii au revenit totuși frecvent asupra subiectului⁴⁸.

Un extrem de interesant document, contemporan cu asediul din anul 1692, descoperit în biblioteca arhiepiscopiei din Kalocsa, provenit probabil de la Oradea și publicat în anul 1917, face suficientă lumină asupra acestui episod. Documentul conține și o stampă realizată de inginerul austriac Kaiserfeld Matthias, la 20 mai

⁴³ În acest sens vezi și ordinele de pregătire a cetății pentru un eventual atac turcesc la Marki S., *Várparancs 1658 – ben*, în *Hadtört. Közl.*, XXVI, 1925, nr. 1 – 2, p. 171 – 172.

⁴⁴ Koncz J. *Nagyvárad kapitulációja 1660 – ben*, în *Hadtört. Közl.*, V, 1892, nr. 5, p. 391.

⁴⁵ *Ibidem*, p. 393 – 394.

⁴⁶ Kropf L., *Nagyvárad kapitulációja 1692 – ben.*, în *Hadtört. Közl.*, VIII, 1895, nr. 4, p. 549.; sunt foarte interesante echivalențele, propuse de autor, cu calendarul mahomedan, în funcție de sărbătoarea Ramadanului : avem data de 3 iunie în calendarul creștin și 25 mai în cel musulman – anul 1103 de la nașterea Profetului.

⁴⁷ Horváth J., *Mely napon kapitulált Nagyvárad 1692 – ben*, în *Hadtört. Közl.*, IX, 1896, nr. 1, p. 126.

⁴⁸ *Ibidem*, p. 125.

1692, chiar în timpul asediului⁴⁹. Sunt oferite amănunte foarte interesante legate de mărirea garnizoanei cetății, 3000 de soldați având 60 – 80 de tunuri, care se bazau însă și pe un ajutor al călăreților tătari, extrem de rapizi, proveniți din garnizoanele de la Gyula, Ineu și Timișoara, apreciați la 6000 – 8000 de luptători⁵⁰. Dintre apărători, doar o mică parte era formată din soldați profesioniști, capabili să facă față atacului austriac. Alături de informații legate de structura garnizoanei otomane, sunt relevate aspecte inedite ale asediului. Acesta a început încă din toamna anului 1691, pe 12 octombrie, prin instalarea artileriei de asediu austriece pe Dealul Sf. Ștefan. După 10 zile de lupte orașul a fost cucerit în întregime dar asediul cetății propriu-zise a fost amânat din cauza asprimii toamnei aceluși an⁵¹.

Reluarea asediului în anul următor, cu forțe militare proaspete și mult sporite a condus la deznodământul așteptat, capitularea garnizoanei otomane la 6 iunie 1692, după parafarea unui document în 15 puncte, care prevedea, în detaliu, condițiile predării cetății. Supraviețuitorii garnizoanei otomane, în număr de 1334 au fost lăsați liberi, după predarea armamentului individual. La 8 iunie tunurile austriece au fost instalate în cetate⁵². Luptele au lăsat în urmă un oraș complet distrus și o cetate în ruină. O sursă de finanțare pentru refacerea orașului și a cetății, după reînființarea episcopiei catolice locale (1692) a reprezentat-o tocmai visteria Vaticanului, dovadă fiind scrisorile dintre papa Inocențiu al XII-lea și Nunțiul vienez cu împăratul Leopold și generalul Caraffa, unde erau prezentate, în detaliu, realitățile orădene. În același an au fost deja oferiți 60.000 de forinți pentru refacerea orașului⁵³.

Câteva articole de popularizare sau incluse în lucrări dedicate unui subiect mai vast completează peisajul istoriografic de factură pozitivistă. O reluare a principalelor rezultate din campania arheologică din anii 1911 – 1912 o face istoricul Halási Fékete Péter, unul dintre conducătorii șantierului. Amintind interdicția comandantului garnizoanei din Oradea, cu sediul în cetate, de a extinde cercetările arheologice și dincolo de fântâna din curtea palatului princiar, care era atunci principala sursă de apă din interiorul fortificației, autorul reafirmă că mormântul descoperit în apropierea acesteia a aparținut reginei Maria de Luxemburg. Contrar părerii lui Henszlmann, conform căreia presupusul mormânt al reginei s-ar fi aflat la picioarele celui al “întemeietorului” Ladislau I, Halási îl consideră drept sigur pe cel incendiat, descoperit de Gyalóky în 26 octombrie 1911⁵⁴.

⁴⁹ Vanyai F., *Nagyvárad visszafoglalása töröktől 1692 – ben*, în *Hadtört. Közl.*, XVIII, 1917, nr. 14, p. 76.

⁵⁰ *Ibidem*, p. 78.

⁵¹ *Ibidem*, p. 94.

⁵² *Ibidem*, p. 322.

⁵³ Fraknoi V., *Várad felszabadítása 1692 – ben és XII Incze pápa, Róma, 1892* (extras).

⁵⁴ Halási F. P., *Maria királyné sírjáról*, în *Arch. Ért.ú.f.*, XXXII, 1912, nr. 1, p. 91.

În masivul volum consacrat comitatului Bihor și orașului Oradea, publicat la Budapesta de către istoricul Borovszky Samu, deși nu aduce noutăți în privința istoriei cetății și a episcopiei catolice, autorul dezbate problema “întemeietorului”: regele Ștefan I sau Ladislau I. În privința episcopiei, opinia lui înclină spre ultimul⁵⁵. Este publicată de asemenea, lista episcopilor catolici orădeni din secolele XII – XIV⁵⁶.

Un studiu aproape uitat, apărut la finele primului război mondial tratează într-o manieră foarte serioasă istoria căpitanatului de Oradea, instituție supremă în cadrul cetății timp de mai bine de un secol (1557 – 1660). După o scurtă prezentare a istoriei fortificației, este publicată o listă cu căpitanii acesteia. Rolul lor, extrem de important în ierarhia principatului transilvănean relevă din însăși prezența a patru viitori principii în demnitatea amintită⁵⁷. Au fost publicate de asemenea, instrucțiunile primite de căpitanii și vicecăpitanii cetății de la principii ardeleni⁵⁸.

Un scurt articol comemorativ, apărut în anul 1942 trece în revistă principalele momente din istoria fortificației orădene analizând, din nou, deja faimoasa stampă aparținând lui Georg Houfnagel⁵⁹.

În sfârșit, o istorie a orașului Oradea, publicată în același an, proiectează pe fondul unei “mari satisfacții a revenirii orașului la matca strămoșească” umbra lui Ladislau I asupra urbei. A fost o carte cu iz triumfalist, care a analizat totuși, fără a aduce însă noutăți semnificative, și evoluția cetății orădene, cu principalele etape de construcție și momentele istorice cele mai impertante⁶⁰.

În analiza istoriografiei pozitivistice, în copleșitoare majoritate de esență maghiară, constatăm o treptată acumulare calitativă, paralel cu punerea în valoare a unor noi surse arhivistice. Cercetările arheologice efectuate în două reprize: 1881 – 1883 și 1911 – 1912 au vizat exclusiv catedrala episcopală, aflată cu aproape întreaga suprafață în curtea fostului palat princiar. Metoda de săpătură caracteristică momentului, excavarea pământului de o parte și de alta a zidurilor, a distrus iremediabil orice urmă de stratigrafie în porțiunile cercetate. Materialul arheologic descoperit a fost în mare parte neglijat, cu excepția pieselor de arhitectură, în covârșitoare majoritate conservate la muzeul orădean. Puținele descrieri parvenite

⁵⁵ Borovszky S., *Biharvármegye és Nagyvárad*, Budapest, 1904, p. 183.

⁵⁶ *Ibidem*, p. 463.

⁵⁷ Balás Margit, *A váradi kapitányság története*, Nagyvárad, 1917, p. 7 – 18.; peste decenii istoricul L. Borcea va reveni asupra subiectului: *Istoria căpitaniei de Oradea*, în *A.I.I.A. Cluj – Napoca*, XXIV, 1981, p. 343 – 351.

⁵⁸ Balás Margit, *op. cit.*, p. 33 – 52.

⁵⁹ Dercsény D., *A nagyváradi vár*, în *Építészet*, IV, 1942, p. 119 – 122.

⁶⁰ Horváth J., *Nagyvárad története*, Nagyvárad, 1942.

prin informațiile conținute de jurnalele de săpătură, păstrate în arhive⁶¹, amintesc de fragmente de cahle, pipe, ace de păr, ghiulele. Planurile catedralei episcopale au fost schițate mai mult sub influența miniaturilor din Cronica pictată de la Viena și ale stampelor medievale decât după realitatea oferită de săpăturile arheologice. Până și mormintele descoperite au reprezentat subiect de controverse, explicațiile oferite dovedindu-se ulterior neîntemeiate.

Merită subliniat rolul extrem de important al unor canonici orădeni: Bunyitay Vincze, Rómer Flóris, Karácsony János, Fraknói Vilmos care, prin erudiție și o amănunțită cunoaștere a arhivelor au adus importante contribuții la infirmarea unor ipoteze false sau enigme legate de istoria cetății orădene. Unii au contribuit cu subsidii semnificative la finanțarea cercetărilor arheologice amintite.

Istoriografia ultimelor decenii nu s-a preocupat într-o mai largă măsură de cetatea orădeană. Direcțiile de cercetare s-au reorientat spre subiecte care au tratat anumite particularități ale cetății bastionare, informații documentare inedite, relatări ale călătorilor străini despre fortificație, asupra arhitecților săi și în analiza unor categorii de piese cu importanță deosebită în economia arhitectonică a monumentului. Nu au lipsit abordările monografice, extrem de necesare, în adunarea sub o singură copertă a variatei informații documentare și arheologice vis-a-vis de cetate.

Un bun câștigat al noilor contribuții este permanentul apel la analogii, în spații geografico-istorice cât mai largi, cu accent însă pe realitățile central-europene. Un element extrem de interesant vine să diversifice peisajul istoriografic. Dacă până în deceniul șase al secolului nostru interesul pentru cetatea orădeană a fost practic "monopolul" istoriografiei maghiare, atât a celei locale cât și din Ungaria, contribuția istoricilor români rămânând cu totul modestă⁶², după intervalul amintit ea face unele progrese, majoritatea studiilor având o valoare științifică deosebită.

Cele câteva tratate generale de istoria arhitecturii, se ocupă, aproape fără

⁶¹ Vezi supra nota nr. 14.

⁶² Monografiile românești legate de istoria orașului Oradea sau a județului Bihor abordează doar sumar subiectul cetății, într-o manieră diletant – romantică, exemplul cel mai bun fiind volumul coordonat de A. Tripon, *Monografia almanah a Crișanei*, Oradea, 1936. Interesant că după cinci decenii și jumătate, în peisajul istoriografic românesc continuă să apară articole și cărți scrise în aceeași manieră, care inventează fapte și întâmplări, botează locuri și inversează evenimente istorice. Un exemplu este studiul lui T. L. Roșu, *Oradea – cetatea Bihor, străveche așezare voievodală*, în *Comunicări susținute la sesiunile închinete Semicentenarului Unirii Transilvaniei cu România*, Oradea, 1968, p. 15 – 22 și *Oradea – cetatea Bihor, străveche vatră voievodală – din epoca de piatră la sfârșitul secolului al XIV – lea*, Oradea, 1992.

excepție, și de cetatea orădeană. Prin contribuțiile lui Virgil Vătășianu⁶³ și Gerő Laszlo⁶⁴ sunt puse, în fapt, bazele unei abordări exhaustive despre fortificațiile medievale, chiar dacă lucrarea istoricului român este mai cuprinzătoare, incluzând și arhitectura ecleziastică, alături de sculptura și pictura epocii. În paragrafele care tratează catedrala episcopală din cetate, se demonstrează, cu solide argumente, că avem de-a face cu una din primele biserici–hală din Transilvania⁶⁵.

Arhitectura renașcentistă beneficiază, de asemenea, de câteva contribuții generale notabile. În primul rând, se cuvine amintită cartea cercetătoarei în istoria artei Balogh Jolán, viitoare exegetă a cetății orădene, despre renașterea transilvăneană. Palatul episcopal, terminat sub păstorirea episcopului Sigismund Thurzó are bune analogii cu cel ridicat de Matia Corvinul la Buda, cu puține decenii mai devreme⁶⁶.

Renașterea transilvăneană a fost, de asemenea, subiectul volumelor semnate de Gheorghe Sebestyén⁶⁷ și B.Nagy Margit⁶⁸. Primul susține ridicarea palatului încă sub patronajul episcopului Ioan Filipecz (1476 – 1490) și persistența unor influențe gotice târzii. În cazul cetății este subliniat aportul episcopului Martinuzzi, care ar fi ridicat bastioane din pământ, pentru a consolida capacitatea defensivă a cetății. A doua contribuție găsește analogii pentru cetatea bastionară orădeană la Satu Mare și Săcuieni iar pentru palatul interior la Vințu de Jos, Blaj și Făgăraș. Influența arhitecturii italiene este de asemenea subliniată.

Influența italiană în arhitectura militară transilvăneană, în general, asupra celei orădene în special, a fost subiectul unor studii de referință, începând cu cel semnat de istoricul militar de la Torino, Luigi A. Maggiorotti, în perioada interbelică. Abordând arhitectura militară de pe teritoriul Ungariei medievale, autorul propune o clasică împărțire a fortificațiilor în biserici fortificate⁶⁹, castele⁷⁰, incinte

⁶³ V. Vătășianu, *Istoria artei feudale în țările române, I. Artă în perioada de dezvoltare a feudalismului*, București, 1959, *passim*.

⁶⁴ Gerő L., *Magyarországi várépítészét*, Budapest, 1955, *passim*.

⁶⁵ V. Vătășianu, *op. cit.* p. 218.

⁶⁶ Balogh Jolán, *Erdélyi renaissance*, I, Kolozsvár, 1943, p. 377 – 378.

⁶⁷ Sebestyén Gh., Sebestyén V., *Arhitectura renașterii în Transilvania*, București, 1963, reluată după două decenii și jumătate, cu numeroase completări de către primul dintre autori: *O pagină din istoria arhitecturii României. Renașterea*, București, 1987, p. 92.

⁶⁸ B. Nagy Margit, *Reneszánsz és barokk Erdélyben*, Bukarest, 1970, p. 24, 61.

⁶⁹ L. A. Maggiorotti, *A hadépítészeti Magyarország történetében*, în *Hadtört. Közl.*, XXXVI, 1935, nr. 1 – 2, p. 5 – 12.

⁷⁰ *Ibidem*, p. 12 – 24.

orășenești⁷¹ și cetăți⁷². Probabil și datorită originii sale, Maggioroti exagerează influența italiană asupra cetăților din regatul maghiar, marcându-i debutul încă sub domnia regelui Ștefan I⁷³.

În istoriografia românească, pe același palier, se înscriu câteva contribuții importante. Le amintim, în primul rând, pe cele semnate de Kovács András și Mircea Țoca ce oferă o imagine sugestivă, în primul rând asupra arhitecturii militare bastionare⁷⁴, alături de liste cu arhitecți italieni care au lucrat în principat între anii 1500 și 1700. În cazul arhitecților, nu mai puțin de opt au avut o contribuție mai mult sau mai puțin importantă pe șantierul orădean, atât la cetate cât și în construcția palatului princiar⁷⁵. Un studiu special abordează momentele importante din timpul construcției acestei clădiri din interiorul cetății orădene⁷⁶, alături de o altă contribuție care analizează stucaturile din interiorul palatului amintit⁷⁷.

În ciuda titlului stufos, studiul semnat de Alexandru Avram, altminteri serios și extrem de bogat în informații, subliniază din nou importanța influenței arhitecturii militare italiene, în construcția cetății din Oradea, prin meșterii care au lucrat aici⁷⁸. Locul cetății în apărarea principatului este abordat în două articole axate pe această temă. Sunt amintite principalele linii de apărare ale principatului, cele contra turcilor: Ineu – Beliu – Dezna (variante sudică), Săcuieni – Sâniob – Oradea – Salonta – Gyula (variante vestică) și contra habsburgilor: Săcuieni – Șimleu-Silvaniei⁷⁹. Sunt analizate, de asemenea principalele “instituții” ale cetății: căpitănatul, garnizoana și provizorul. În cazul căpitănatului, datarea propusă pentru începutul acestei funcții,

⁷¹ *Ibidem*, p. 24 – 30.

⁷² *Ibidem*, p. 30 – 34.

⁷³ *Ibidem*, p. 8.

⁷⁴ Kovács A., *Szabályos alaprajzú olasz bástyás várkastélyok Erdélyben*, în *Művelődéstörténeti Tanulmányok*, Bukarest, 1980, p. 77 – 98, 277 – 280.

⁷⁵ Kovács A., M. Țoca, *Arhitecți italieni în Transilvania în cursul secolelor al XVI – lea și al XVII – lea*, în *Studia*, XVIII, 1973, nr. 2, p. 22, 23, 24, 25, 27, 35.

⁷⁶ *Idem*, *Adalékok a váradi fejedelmi palota építésetörténetéhez*, în *Művelődéstörténeti Tanulmányok* Bukarest, 1979, p. 107 – 115, 228 – 229; Mai recent despre cetatea orădeană: Kovács A., *L'architetto del anno 1570 della fortezza di Oradea*, în *Omaggio a Dinu Adamașteanu*, Cluj – Napoca, 1996, p. 253 – 258.

⁷⁷ M. Țoca, A. Kovács, *Contribuții la cunoașterea palatului în stil renescentist de la Oradea : reliefurile în stuc din secolul al XVII – lea*, în *Biharea*, IV, 1976, p. 199 – 222.

⁷⁸ Al. Avram, *Din contribuția maselor populare transilvănene la lupta antiotomană. Constructorii cetății din Oradea în ultima treime a secolului al XVI – lea*, în *Studii și Comunicări. Muz. Brukenthal. Arh. Ist.*, 20, 1977, p. 51 – 69.

⁷⁹ L. Borcea, *Oamenii din cetățile de margine ale nord – vestului Transilvaniei în epoca principatului (secolele XVI – XVII)*, în *Crisia*, VIII, 1987, p. 115.

sfârșitul secolului al XVI-lea, este prea târzie⁸⁰, primul căpitan al cetății fiind menționat documentar încă din anul 1557, în persoana lui Nyakás Antal⁸¹. Ca importanță, funcția căpitanatului a fost a doua, uneori a treia, din ierarhia principatului transilvănean⁸².

Au fost publicate, de asemenea, câteva lucrări generale care tratează ori problema fortificațiilor transilvănene, ori, în plan mai larg, pe cele din întreaga țară. Influența școlii italiene de arhitectură militară a fost extrem de importantă pentru Transilvania, atât în cazul stilului vechi italian, cât și a celui nou⁸³, în timp ce influența școlii germane, a celei din Țările de Jos și a celei franceze a fost mai puțin semnificativă în regiune⁸⁴.

Cetățile cu același stil arhitectonic, bastionar, ca cea orădeană sunt înșirate ca fiind cele din Satu Mare, Făgăraș și Miercurea Ciuc⁸⁵, autorul omițând aici cetatea contemporană cu Oradea de pe o insulă a Mureșului, la Arad.

Afirmația, bazată pe relatările călugărului Rogerius despre atacul tătar din 1241, care atribuie cetății orădene doar ziduri din piatră și suprestructuri din lemn nu a fost confirmată în totalitate prin cercetări arheologice⁸⁶. Trebuie, de asemenea amendată afirmația potrivit căreia, fortificația medievală ar fi fost protejată atunci cu un șanț cu apă⁸⁷, realitate extrem de greu de demonstrat datorită deranjării extreme a straturilor arheologice corespunzătoare și nespecificității în acel veac a acestui tip de fortificare. Realitatea șanțului de protecție plin cu apă este sigur disponibilă doar în cazul cetății bastionare, ridicată în secolele XVI și XVII⁸⁸.

Publicarea inventarului cetății, întocmit în anul 1632, într-un moment când șantierul fortificației bastionare fusese de mult timp încheiat, oferă prețioase informații în legătură cu capacitatea defensivă a Oradiei. Inventarul a fost redactat

⁸⁰ *Ibidem*, p. 117.

⁸¹ Balás Margit, *op. cit.*, p. 18.

⁸² Nagy L., *Várad szerepe a Partium és Erdély életében a 16 – 17 században*, în *Végyvárak és régiók a XVI – XVII században*, Eger, 1993, p. 42.

⁸³ Gh. Anghel, *Cetăți medievale din Transilvania*, București, 1972, p. 111.

⁸⁴ *Ibidem*, p. 112 – 113.

⁸⁵ *Ibidem*, p. 118.

⁸⁶ T. O. Gheorghiu, *Arhitectura medievală de apărare din România*, București, 1985, p. 42 – 43.

⁸⁷ *Ibidem*, p. 69.

⁸⁸ Pentru problematica șanțului de apărare umplut cu apă, din jurul cetății bastionare se poate consulta interesantul studiu semnat de către Al. Pop, *Încercare de reconstituire a sistemului hidrografic defensiv al cetății și al orașului Oradea în prima jumătate a secolului al XVII-lea*, în *Aletheia*, I, 1993, p. 30 – 38; autorul va reveni pe larg asupra subiectului într-un mic volum: *Varadinum a vizek határolta város és vár*, Nagyvárad, 1999.

de vicecăpitanul și castelanul cetății, purtând pecetea principelui Gheorghe Rákoczy I⁸⁹.

Amănunte legate de domeniul cetății sunt oferite de urbaniul întocmit în anul 1600: cu puțini capi de familie recenzați, 982, economia celor două târguri, Episcopia Bihor, Biharea și 47 de sate, era în mare suferință după pustiitoarele incursiuni turcești din anul 1598⁹⁰. Exeget incontestabil al realităților sociale ale evului mediu transilvănean, David Prodan a surprins, în analiza făcută domeniului cetății orădene momentul apariției acestuia în contextul tensiunilor confesionale general-transilvănene și particular-bihorene, care, după anul 1565 duc la desființarea episcopiei catolice orădene și mutarea ei la Zips, într-un areal controlat de Casa de Habsburg. După daniile numeroase făcute nobilimii, după eliberarea din iobăgie a unor sate, domeniul, mult restrâns față de cel episcopal va intra în proprietatea fiscoșului transilvănean.

Între cele mai însemnate contribuții la istoria cetății orădene se numără, cu siguranță, cele ale istoricului de artă Balogh Jolán. Alături de mai vechile studii legate, între altele, de renașterea transilvăneană⁹¹, după al doilea război mondial cercetătoarea publică prima micromonografie despre cetatea orădeană, sub egida Universității Bolyai și al Institutului de Știință Ardelean⁹².

Volumul tratează istoria cetății orădene din momentele când a devenit principala pavază a principatului transilvănean în fața amenințărilor otomane și habsburgice și se punea acut problema modernizării după standardele europene ale momentului. Sunt analizate principalele etape de construcție, rolul diferiților arhitecți italieni care s-au perindat pe șantierul orădean, precum și cele mai importante evenimente istorice din perioada analizată, și anume secolele XVI – XVII. Sunt publicate, de asemenea, patru stampe ale cetății: două semnate de Georg Houfnagel (1598) și Kaiserfeld Matthias (1692) și două anonime, cu siguranță întocmite de către inginerii austrieci (și nu germani, cum apare în textul explicativ al planșelor) după cucerirea fortificației, în anul 1692⁹³.

Cercetătoarea budapestană a reluat problema cetății orădene după trei decenii și jumătate, în cea mai mai amplă și serioasă monografie dedicată până acum subiectului analizat. Structura monografiei, elaborată în două volume⁹⁴, cuprinde în cazul primului o trecere în revistă a principalelor momente istorice din evoluția

⁸⁹ P. Gyulai, *Inventarul cetății Oradea la 1632*, în *A.M.N.*, X, 1973, p.665.

⁹⁰ D. Prodan, *Iobăgia în Transilvania în secolul al XVI – lea*, II, București, 1968, p. 780 – 784.

⁹¹ Vezi supra nota nr. 66.

⁹² Balogh Jolán, *Vég – várad vára*, Kolozsvár, 1947, *passim*.

⁹³ *Ibidem*, p. 25, 27.

⁹⁴ *Idem*, *Varadinum Várad Vára*, I – II, Budapest, 1982, *passim*.

cetății: perioada arpadiană, a Casei de Anjou, secolele XV și XVI. Într-un capitol special sunt tratate statuile realizate de sculptorii Martin și Gheorghe, în secolul al XIV-lea. Cetate de margine a Principatului, în secolele XVI – XVII, perioada este tratată în șase capitole care analizează domniile lui Ioan Zápolya, a Bathoreștilor, Gabriel Bethlen, a Rakoczeștilor, ocupațiile turcească și austriacă.

Volumul al doilea, înserează, exhaustiv, toate mențiunile documentare legate de cetate, informații despre vechile săpături arheologice, arhitectura catedralei, pietrele tombale, sculpturi etc. Un foarte bogat aparat critic și anexe fotografice întregesc un elaborat valoros, care, din păcate, nu a beneficiat de suportul informațional ale unor săpături arheologice sistematice. A fost poate cauza pentru care autoarea datează începuturile cetății orădene încă în secolul al X-lea⁹⁵, printr-o fortificație de pământ, problemă analizată și de alți autori, dar contrazisă de cercetările arheologice sistematice desfășurate în ultimii zece ani⁹⁶.

Un volum colectiv, dedicat memoriei lui Balogh Jolán analizează, printre altele și un număr de 203 piese de arhitectură medievală, aflate în patrimoniul Muzeului Țării Crișurilor din Oradea. Aparținând artei romanice, gotice și renescentiste, piesele sunt, în mare majoritate fragmente prelevate din cetatea orădeană cu ocazia cercetărilor arheologice din anii 1881 – 1883 și 1911 – 1912. Sunt descrise, de asemenea lespezile de morminte descoperite în același context. Arhiva celor implicați în cercetările arheologice amintite: scrisori, rapoarte asupra săpăturilor efectuate, desene și schițe, aparținând lui Rómer Flóris, Steinhauz Lászlo, Lux Kálman și Storno Ferencz, au fost de asemenea publicate⁹⁷, alături de informații despre mănăstirea și cetatea de la Sâniob, mănăstirea din Sântion, ambele în județul Bihor, și biserica gotică din Mineu, aflată în județul Sălaj⁹⁸.

O contribuție extrem de interesantă abordează etapele construcției cetății orădene prin prisma semnelor de meșter de pe blocurile din piatră care alcătuiesc zidurile fortificației⁹⁹. De o varietate copleșitoare, semnele de meșter sunt prezente atât pe blocurile din piatră ale incintei, cât și pe “bordura” ornamentală din partea superioară a acesteia. Autorul a reușit să delimiteze pe baza acestor semne, culese cu peste două decenii mai devreme, nu mai puțin de 15 etape distincte de construcție ale diferitelor porțiuni ale incintei precum și a celor cinci bastioane¹⁰⁰. Planul

⁹⁵ *Ibidem*, vol. II, p. 22.

⁹⁶ Asupra lucrării lui Balogh Jolán vom reveni repetat, ținând cont de informația extrem de bogată pe care o conține.

⁹⁷ * * * *Váradí kötöredékek*, Budapest, 1989, p. 195 – 250.

⁹⁸ *Ibidem*, p. 251 – 269.

⁹⁹ Emödi J., *Történeti adatok Nagyvárad múltjából*, II, Nagyvárad, 1998, p. 9 – 79.

¹⁰⁰ *Ibidem*, p. 11.

în care apar noile datări incită¹⁰¹, mai ales prin precizia lor și prin corelarea cu informația documentară deja cunoscută. Sunt publicate, de asemenea, materiale arheologice descoperite de către autorul studiului, Emödi János, cu prilejul săpării fundațiilor unor construcții moderne, în imediata apropiere a contraescarpei șanțului de apărare.

În sfârșit, alte două contribuții generale asupra istoriei cetății orădene au fost publicate în anii din urmă, în cuprinsul unor volume care tratează pe larg istoria orașului Oradea. Aparținând celor două istoriografii interesate cel mai mult de monument, cea românească¹⁰² și cea maghiară¹⁰³, fiecare a folosit bibliografia “clasică” făcându-se apel atât la studiile mai vechi, pozitivistice, cât și la mai noile contribuții.

O observație se cuvine aici menționată. Dacă autorul studiului românesc, istoricul Liviu Borcea a folosit masiv baza de informații oferite cu acribie de știința istorică maghiară, corespondența nu este valabilă în cazul volumului *Boldog Várád*; în paginile care tratează istoria medievală, renescentistă și a pașalâcului turcesc al Oradei, și implicit al cetății, nu este citată decât o singură contribuție a istoriografiei românești, studiul de istoria artei semnat de Andrei Kovács și Mircea Țoca¹⁰⁴, realitate fals motivată prin “ieșirea Oradei din istoriografia maghiară” în ultimele decenii.

Reluarea cercetărilor arheologice în vara anului 1991, a readus fortificația orădeană în atenția lumii savante, prin includerea unor studii dedicate și cetății episcopale locale într-un volum colectiv dedicat acestui tip de fortificații din centrul Europei¹⁰⁵. Cu numeroase analogii în lumea catolică central-europeană, cetatea orădeană s-a înscris pe traiectoria unei tradiții mai vechi, care în regatul maghiar a avut origini încă de la începutul secolului al X-lea.

Rezultatele noilor săpături din cetatea orădeană vor fi analizate pe larg în capitolele aferente din prezenta lucrare. În timpul scurs de la începutul acestora au

¹⁰¹ *Ibidem*, p. 66.

¹⁰² L. Borcea, Gh. Gorun (coordonatori), *Istoria orașului Oradea*, Oradea, 1995, p. 119 – 126.

¹⁰³ Balint I. (coordonator), *Boldog Várád*, Budapeșt, 1992, p. 11 – 371.

¹⁰⁴ Vezi supra nota nr. 76.

¹⁰⁵ A. A. Rusu, *Die Bischofsburgen auf dem Gebiet Rumaniens. Der Stand der Forschung, in Bischöfliche Burgen und Residenzen im Mittelalter*, Pécs, 1992, p. 103 – 119; C. Iliș, *Vorläufiger Bericht über die archeologischen Forschungen der Burg Oradea (Grosswardein)*, 1991, în *Idem*, p. 126 – 133; volumul cuprinde contribuții asupra cetăților episcopale din centrul Europei; în cazul Transilvaniei au fost analizate episcopiile catolice de la Alba Iulia, Cenad și Oradea.

fost deja publicate câteva studii, legate de stadiul cercetărilor în momentul respectiv¹⁰⁶, precum și despre prima fază, cu val de pământ, palisadă și incintă parțială din piatră a fortificației, alături de locuințele și instalațiile de foc, aparținând aceleiași perioade¹⁰⁷.

Istoriografia cetății orădene apare ca extrem de vastă la o evaluare cantitativă. Totuși, relativ puține dintre aceste contribuții au “rezistat” timpului, majoritatea fiind depășite din punct de vedere al informației. Cele câteva studii cu adevărat importante s-au bazat exclusiv pe sursele documentare și pe sumarele cercetări arheologice de la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul celui următor. Contribuțiile recente, alături de cele în curs de elaborare au și vor avea extrem de importantul atu a unor cercetări arheologice sistematice care, în ciuda unor majore dificultăți legate de suprapunerea peste siturile medievale ale unor construcții moderne, oferă o nouă perspectivă, mult mai reală asupra vechilor ansambluri din cetatea orădeană, astăzi dispărute.

L'HISTORIOGRAPHIE DE LA CITÉ D'ORADEA

-Résumé-

L'étude ci-présent analyse la production historiographique vis-à-vis de l'une des plus importantes cités du centre de l'Europe. Naturellement, les premières études concernant la cité appartiennent aux historiens canoniques catholiques. Les contributions d'avant la première guerre mondiale ont mis l'accent sur les documents, sur les divers événements militaires et spécialement sur les sièges et moins sur les études concrètes concernant le monument. On doit y mentionner les rapports des fouilles qui ont eu lieu entre 1881-1883 et 1911-1912.

Pendant la période d'après les deux guerres mondiales on distingue les contributions importantes des historiens d'art Balogh Jolán et Virgil Vătășianu qui ont complété ainsi les démarches historiographiques concernant le monument d'Oradea.

¹⁰⁶ A. A. Rusu, *Cercetări arheologice în Cetatea Oradea. Sinteza preliminară a anilor 1991 – 1993*, în *Crisia*, XXIII, 1993, p. 59 – 84.

¹⁰⁷ *Idem*, *Les premières fortifications medievales d'Oradea. Observation préliminaire sur la suite de fouilles archéologique în 900 Years from Saint Ladislas death*, Oradea, 1996, p. 12 – 17 ; D. Marta, *La cité d'Oradea. L'habitat aux XIe – XIIIe siècles*, în *Idem*, p. 18 – 23.